

Eesti NSV julgeoleku- ja sõjaväeasutuste raamatukogud Riigiarhiivis

Riigiarhiivi Tõnismäe filiaali raamatukogus on hoiul KGB erinevate osakondade raamatukogudest pärinevad trükised. Need on saabunud Riigiarhiivi arvestades ülandmise akte vähemalt kahes jaos.

Eesti NSV KGB eriraamatukogu anti Riigiarhiivile üle 14. novembril 1991. Üleandja esindaja oli Eesti KGB aseesimees Vladimir Pool. Nimekirjas on nimeliselt toodud 98 nimetust raamatuid, lisaks erinevaid sõjaväe-, garnisoni- ja teenistusmäärustikke ning muud kirjandust kokku 102 eksemplari.

Nende üle antud trükiste hulgas on kindlasti kõige enam huvi pakkuvad eriti salajaste dokumentide hulka kuuluvad. Antud nimestikus on neid viis. 1947 on Tallinnas välja antud “Справочник о документальных материалах, имеющих оперативно-чекистское значение, находящихся на хранении в Центральном государственном архиве Эстонской ССР и его филиале”. Kogumikus on loetletud ja iseloomustatud arhiivifonde, mis võivad julgeolekule huvi pakkuda. Peamiseks huviobjektiks on erinevates “kontrevolutsioonilistes asutustes” töötanud isikute nimekirjad ja fotod nii Eesti Vabariigi kui Saksa okupatsiooni ajast. On ära toodud ka mõningaid fonde esimese Saksa okupatsiooni ajast, “nõukogude võimu perioodidest aastail 1917–1917 ja 1940–1941” ning isegi tsariajast. Kogumiku eessõnas on rõhutatud, et valitud fondid pakuvad “suurt huvi operatiivtööks”. Antud fondid on läbi töötatud ja “kompromiteerivad materjalid” on võetud kaartidele arvele. Selliste fondide hulka kuuluvad näiteks Saksa okupatsiooni ajast Tallinna kindralkomissari fond, Tallinna linna komissari fond, Julgeolekupolitsei ja SD fond, organisatsiooni “Tõdt” fond, Eesti SS-leegioni fond, “Ühisabi”, Omakaitse jne.

“Kodanliku Eesti” perioodist on ära toodud

Asutava Kogu, Riigikogu, Rahvuskogu, Presidendi Kantselei, Riigikantselei, ministriumide, parteide, politsei, sõjaväe, firmade jne. fondid. Eraldi on ära toodud mitmesuguste sakslaste ja juutide organisatsioonide-asutuste fondid. Rõhutatud on ka mõningaid isikufonde: Jaan Tõnisson, Aleksander Hellat, Ants Piip, Jüri Uluots, Bergide suguvõsa jt. “Nõukogude võimu perioodidest” pakuvad kogumiku koostajale huvi Revolutsiooniline Tribunal (1917–1918), mitmed miilitsaasutused ja rahvakomissariaadid. Tsaariajast on ära toodud Liivimaa kubernerite kantselei ja mitmete kubermangu ametiasutuste fondid, lisaks sandarmi, politsei ja kohtuasutused jne.

Taiseks eriti salajaseks trükiseks on “Сборник документов НАТО по вопросам сотрудничества специальных служб стран-участниц блока”, välja antud Moskvas aastal 1971. Selles on toodud NATO dokumendid, mis käsitlevad luureinfo kogumist, töötlemist ja edastamist.

Lisaks on eriti salajaste dokumentide seas fotoalbumid. Kaks neist kajastavad KGB operatsioone Eestis (28. oktoobril 1954 ja 21. aprillil 1955). Neist oli pikemalt juttu Eesti Ekspressis (20.01.2000).

28. oktoobril 1954 saabus Eestisse Inglise luure poolt saadetud “spioon-emissar” hüüdnimega “Harri”. Harri toimetati mereteed pidi Saaremaale. Harri peeti aga kinni mitmesuguste dokumentide, raha (412 000 rubla), relvade (8 summutiga automaati, 12 püstolit) ja muu varustusega. Albumi fotodel on skemaatiliselt kujutatud Harri teed Saaremaale ja temaga koos tabatud varustust.

21. aprillil 1955 tõi inglise luure Saaremaale varustust vastupanuvõitlejatele. See oli aga KGB petteoperatsioon – kaldal oodanud “vabadusvõitlejad” olid tegelikult KGB agendid. Kogu inglaste poolt toodud varustus sattus seega KGB kätte. Sama kaatriga saadeti Inglismaale KGB petteagent “Sulg”. Albumi fotodel ongi kujutatud saagiks saadu, lisaks kirjade tõlke vene keelde. Kirjade seas oli ka kiri Harrile (järelkikut ei teatud Londonis viimase sisse kukkumisest).

Kolmas fotode ja dokumentide tõlgete kogumik käsitleb Harju-, Järva- ja Pärnumaal tegutsenud metsavendade grupeeringu likvideerimist aastal 1946 (agentuuri toimik “Кроты”).

Ülejäänud raamatud käsitlevad luuret ja vastuluuret (ka ajalugu), eri maade julgeolekuorganeid, kriminalistikat, sõjandust, tsiviilkaitset jne.

15. novembril 1994 on Riigiarhiivile Riigikantselei poolt üle antud 92 nimetust trükiseid,

mis pärinevad erinevatest Eesti julgeoleku- ja sõjaväeasutustest. Tegelikult on nimetusi rohkem, sest ühise nimetaja alla on pandud Eesti NSV Teaduste Akadeemia operatiivinfo (kokku 23 vihikut).

Suurima grupi raamatutest moodustavad agentuurinfo ülevaated eri riikide kohta (“Агентурно-оперативная обстановка в ...”). Ülevaated on näiteks Kanadast, Austraaliast, Taanist, Lääne-Saksamaast, Prantsusmaast, Rootsist, Norrast, Soomest, Brasiiliast, USA-st jne. Neis käsitletakse antud riikide ühiskondlikku korda, poliitilist elu, vastava riigi luuret ja vastuluuret, suhtumist NSV Liitu, majandust, kultuuri. Mõnel juhul on analüüsitud eraldi riikide pealinnade ja suuremate linnade tingimusi luuretoõks.

Mitmed raamatud on NSV Liidu suurimate huviobjektide kohta: Hiina, USA, Lääne-Saksamaa, Iisrael. Mitu raamatut on pühendatud partisanivõitluse ajaloole ja kogemustele.

NSV Liidus oli kombeks tõlkida vene keelde Läänes ilmunud “kahtlasi” raamatuid, millega vastavate organite arvates teatud grupp seltsimehi kindlasti oleks pidanud tutvuma. Selliste raamatute näiteks on antud kogumi hulgas Andres Küngi 1973 Rootsist ilmunud “Vad händer i Baltikum?” ehk tõlkena “Что происходит в Прибалтике?” (välja antud kirjastuse Perioodika poolt).

Omapärase tahu luuretoõst avab raamat “Разведывательная работа против США с территории третьих стран”, kus õpetatakse riikide kohta andmeid koguma kolmandate riikide kaudu. Analoogne raamat puudutab Hiina kodanikelt andmete kogumist ja nende värbamist.

Üsna palju tähelepanu on pööratud emigrantlikele organisatsioonidele. On nii vastavaid raamatuid kui “Infobulletäänid emigrantlikus ja kodanlikus pressis ilmunud materjalidest”.

Enne välismaale (eriti kapitalistlikku riiki) minekut tuli teoreetiliselt tutvuda sealse eluloga. Selleks oli hea abimaterjal “Критика современного образа жизни в развитых капиталистических странах” (1967). Tsitaat raamatu sissejuhatastest : “Luurajad, kes töötavad välismaal, puutuvad operatiivülesannete täitmisel kokku kodanliku elu mitmesuguste külgedega. Osa neist külgedest ongi iga konkreetse riigi agentuur-operatiivse olukorra faktoriteks, kuna praktika on näidanud nende otsesest või kaudset mõju erinevate operatiivtegevuse võtete valikule.” Selliste faktorite hulka on loetud eri ühiskonnakihtide materiaalselt kindlustatust (värvatavate kandidaatide “premeerimise määr”

sõltub nende varanduslikust seisukorrast), iga kapitalistliku riigi kodaniku püüe kindlustada end vanaduspõlveks, töötuse, haiguste, ootamatute väljaminekute vastu. Vastaspoolega edukaks diskuteerimiseks on vaja hoolikalt omandada marksismi-leninismi. Raamatus pühendatakse “ameerikaliku elulaadi”, “Saksamaa majandusime”, inglise “demokraatliku sotsialismi” teooria, Prantsusmaa ja Jaapani monopoolse kapitalismi kriitikale. Samas ei puudutata seal igapäevast elu-olu, millega luuraja ju otseselt kokku puutub.

Kui on endale selgeks tehtud, mis piiri taga ootab, siis tuleb ka selgeks teha, kuidas välismaal käituda. Selleks olid vastavad abimaterjalid (sisuliselt käitumisõprikud): “Правила поведения в обществе, принятие за границей” (1960) jutustas, kuidas välismaal end üleval peetakse, ja “Правила поведения советских граждан за границей” (1960), mis õpetas just nõukogude kodanikku võõras ühiskonnas õigesti käituma.

Esimese raamatu sissejuhatastuses antakse üldiselt hea soovitus tutvuda enne välismaale sõitu piiritaguse ühiskonna käitumisreeglite ja -normidega. “Paljud soovitustest võivad nõukogude inimesele tunduda veidratena, samas oleks hea neid mäletada, et mitte sattuda keerulistes olukordadesse.” Hoiatatakse, et käitumisreeglid võivad eri riikides olla erinevad ja seetõttu on vajalik enne välisreisi tutvuda just vastava maa kohta käivate materjalidega. Samas peab iga nõukogude inimene ükskõik millises ühiskonnas järgima sotsialistliku ühiskonna peamisi reegleid ja kommunistliku moraali nõudeid.

Raamatus käsitletakse rõvastust, ehete kandmist, käitumist tänaval (üks reegel, mida tänapäeval paljudes ühiskondades pidevalt rikutakse – kätt ei hoita püksi või pintsaku taskus), rongis, ühiskondlikes kohtades (kohvik, restoran – spordiriites sinna ei minda –, teater, kino, pood jne.), lauakombeid, visiitide tegemist, suitsetamistavasid jne. Eraldi on juttu diplomaatilisest etiketist. Peab tunnistama, et enamus käitumisreeglid kuuluvad elementaarsete hulka. Kahjuks on ühiskond oma arengus paljud õiged reeglid minetanud.

“Правила поведения советских граждан за границей” rõhutab erinevate ühiskondlike kordadega riikide koosseksiteerimise leninlikku printsiipi. Seetõttu ka NSV Liit igati toetab ja laiendab pidevalt välisriikidega diplomaatilisi, kultuurilisi, majanduslikke ja teisi sidemeid. Raamatus on toodud mõned numbrid: 1956. aastal külastas välisriike 561 000 nõukogude kodanikku, 1957 – üle 716 000. Arvestades NSV

Liidu elanikkonna suurust (1959 – 209 miljonit) oli see naeruväärselt väike arv.

Kõik nõukogude kodanikud, keda saadetakse välismaale, peavad vankumatult järgima NSV Liidu huve, mis kohustavad iga nõukogude inimest kohusetundlikult täitma oma ülesandeid, olema oma isiklikus üllalpidamises laitmatu, ilmutama poliitilist ettenägelikkust ja kõrget teadlikkust. Sattudes (*sic!*) kapitalistlikku riiki, leiab nõukogude kodanik end uues endale harjumatus olukorras, põrkub talle võõra ideoloogiaga ja kodanliku ühiskonna kommetega.

Välismaalased jälgivad suure huvi ja tähelepanuga nõukogude inimesi. Mõned neist vaatavad Nõukogude kodanikke sümpaatia või isegi vaimustusega. Teised panevad sellesse tähelepanu kogu oma tageduse ja vihkamise. Lõpuks ilmutavad kolmandad lihtsalt uudishimu tehes ühe inimese põhjal, kellega neil on õnnestunud tutvuda, üldistuse kõikide nõukogude inimeste ja üldse NSV Liidu kohta. Raamatus ollakse kindel, et kõik Nõukogude kodanikud õigustavad välismaal neile osutatud usaldust ja peavad end üleval väärikalt vastavalt Nõukogude Liidu autoriteedile.

Nõukogude kodanikke hoiatatakse kapitalistlike riikide luure-, vastuluure- ja politseiorganite eest, kes kindlasti püüavad välja uurida nende nõrkusi, vigu ja eksimusi käitumises ning neid vaenulikel eesmärkidel kasutada. Kergemini võib hingata rahvademokraatiamaades. Kuid ka neis riikides ei tohi tähelepanul nõrgeneda lasta – igas riigis leidub ikka “vaenulikke elemente”, kes püüavad segada sotsialismi ehitamist ning rikkida sõbralikke suhteid NSV Liidu ja rahvademokraatlike riikide vahel.

Raamatus antakse juhtnööre, kuidas valmistada välismaale sõiduks ja seal üllalpidamiseks. Veidi koomilisena tundub soovitus mitte käia rongides ja laevadel ringi pidžaamas, sest pidžaama on “magamisülikond”. “Kahjuks ei saa mitte kõik Nõukogude kodanikud sellest aru”. Olevat olnud juhtumeid, kus välismaalased on pildistanud pidžaamades ringi käivaid inimesi ja hiljem avaldanud ajakirjades pilte. Oluliseks peetakse hoiatust “kontrollimatu lobisemise eest” (бесконтрольная болтовня), mille käigus võivad lekkida ka kõige salajasemad andmed (on toodud paar elulist näidet). Üldiselt püüab raamat sisendada Nõukogude kodanikesse suurt ohutunnet – välismaal viibides tuleb pidevalt kõike ja kõiki karta ning kahtlustada.

Huvipakkuv on raamat “Алфавитный список агентов иностранных разведок, изменников родины, участников антисоветских организаций,

карателей и других преступников, подлижащих розыску” (1969), kus on KGB käskkirjaga N. 0250-1968 tagaotsitavaks kuulutatud isikute nimekiri. Raamatus on omapärane venekeelne termin “непаспортизированные районы”. Lisaks otsestele tagaotsitavatele on eraldi nimekiri nende sugulastest, kelle asukohta ei teata. Iga tagaotsitava kohta on tema eluloolised andmed, isikukirjeldus, lähisugulased, tagaotsimise põhjus. Raamatuga kaasneb fotoalbum, kus on osade tagaotsitavate näopildid. Tagaotsitavate hulgas on ka eestlasi, näiteks: Jüri Alt (põgenes 1968 Kanadas laevalt), Aado-Bernhard-Adolf Annus (deserteeris 1941 Punaarmee, astus Omakaitse, hiljem politseisse, 1944 põgenes Rootsi), Helmut Valgre (palus 1957 turistina Norras poliitilist varjupaika), Jaak Vindi (palus 1965 poliitilist varjupaika Lääne-Saksamaal), Udo Joala (palus 1969 poliitilist varjupaika Austrias), Vello Kallas (põgenes 1967 Soomes turismigrupist, esimeste taasiseseisvunud Eesti postmarkide kavandite autor ja trükkida-aitaja 1991), Manivald Rästas (põgenes 1955 end laevatrümmis peites Inglismaale, tagaselja mõisteti surma), Hille-Elvi Sarapuu (NSV Liidu meister motosporadis, osaledes 1968 mootorrattal rallil läbi Euroopa, otsustas jääda Austriasse), Viktor Jaanimets (põgenes 1960 laevalt USA-sse, sai tuntuks avaliku kirjaga N. Hruštšovile, mida kasutas oma valimiskampanias ära J. F. Kennedy), Raimund Jantra (juba eespool nimetatud agent Harri, kes 1955 ümber värvati, saadeti 1956 Inglismaale, kuid sealt ta enam tagasi ei tulnud) jpt. Raamatu põgusal sirvimisel hakkas silma leedulaste suhteliselt arvukas osakaal. Kuulsustest on nimekirjas balletitantsija Rudolf Nurejev.

Omaette grupi moodustavad Eesti NSV Teaduste Akadeemia operatiivinfo vihkud. Neis on käsitletud sündmusi Eestis ja NSV Liidus, nende kajastumist välispressis, väliseestlaste ettevõtmisi ja ajakirjandust jne. Antud kogus jäävad need eesti- ja venekeelsed vihkud ajavahemikku 1986–1987. Autoriteks on näiteks J. Kahk, L. Võime, T. Pohl, J. Kalle ja E. Jansen.

Nii nagu KGB toimikutest on Eestisse jäänud vaid väike osa, on ka Riigiarhiivis vaid väike osa julgeolekuorganite raamatukogudes olnud trükistest (raamatutes olevad inventarinumbrid viitavad palju suurematele kogudele). Samas pakub ka see väike osa põnevat uurimist ja lugemist.

Margus Lääne